

نقش گذشت در تحکیم بنیان خانواده از دیدگاه اسلامی

سید حسن خلیلی حسین آبادی^۱

بتول ترکی نیسیانی^۲

سید ابراهیم میرشاه جعفری^۳

چکیده

زمینه و هدف: نگاه مقدس اسلام به بنیان خانواده و اهتمام ویژه به تحکیم بنیان آن، ناشی از اهمیتی است که خانواده در تربیت و تعالی فرد و به تبع آن جامعه دارد. رسیدن به خانواده‌ای متعالی و مستحکم جز با آراستگی به فضایل اخلاقی و مشارکت همه اعضای خانواده امکان‌پذیر نیست.

روش: پژوهش حاضر با روش توصیفی تحلیلی، آراستگی اعضای خانواده به گذشت و ایثار و نقش آن در تحکیم بنیان خانواده از دیدگاه اسلامی مورد بررسی قرار داده است. در این راستا، از آیات قرآن کریم، تفاسیر، احادیث و روایات ائمه به‌عنوان منابع اصیل اسلامی استفاده شده است.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که گذشت و آراستگی اعضای خانواده به آن برای تحکیم بنیان خانواده از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و افراد خانواده باید از گذشت به‌عنوان ابزاری برای تعالی شخصی، آگاه‌سازی و اصلاح فردی و خانوادگی بهره‌جویند.

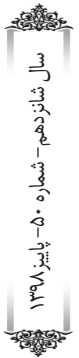
واژه‌های کلیدی: خانواده، اسلام، گذشت، تحکیم.

۱. دکترای برنامه‌ریزی درسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان). hassankhalili1360@gmail.com.
 ۲. دانشجوی دکتری برنامه‌ریزی درسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان).
 ۳. استاد دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه اصفهان.

۱- مقدمه

با توجه به تقدیس کانون خانواده در اسلام و اهمیت و جایگاه والای خانواده در رشد و پرورش فرد و به تبع آن جامعه، ایدئولوژی اسلامی اهمیت فراوانی به تحکیم بنیان خانواده داده است زیرا تحکیم این نهاد از دیدگاه اسلامی موجب تعالی فرد و جامعه می‌شود که می‌تواند انسان‌ها را به کمال و تعالی برساند. برای موفقیت خانواده، همانند دیگر امور زندگی باید مهارت‌هایی را کسب نمود؛ در این راستا، دین مبین اسلام راه‌ها و روش‌های متنوع و فراوانی برای تحکیم این بنیان ارائه داده است که «گذشت بین اعضای خانواده» از مهم‌ترین آن‌ها است.

گذشت یا ایثار به معنای «دیگران را بر خویش مقدم داشتن، برگزیدن و مانند آن است» (دهخدا، ۱۳۷۳) و در اصطلاح نیز به معنای مقدم شمردن دیگری بر خود در هرگونه منافع و دوری از ضرر رساندن به دیگران است که بیانگر اوج مودت و محبت انسان‌ها و تعالی اخلاقی آنان است. گذشت در برخی از آیات قرآن کریم از جمله آیه شریفه «... وَ يُؤْتِرُونَ عَلٰی اَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ...» (حشر، ۹) «... و هر چند در خودشان احتیاجی [میرم] باشد، آنها را بر خودشان مقدم می‌دارند...»؛ یا آیه «قَالُوا تَاللّٰهِ لَقَدْ اٰتٰرَكَ اللّٰهُ عَلَيْنَا وَ اِنْ كُنَّا لَخٰطِئِيْنَ» (یوسف، ۹۱) «گفتند: به خدا سوگند، که واقعاً خدا تو را بر ما برتری داده است و ما خطاکار بودیم» با لفظ ایثار به کار رفته است که در آنجا نیز به معنای ترجیح دادن و مقدم دانستن به کار رفته است (ابن منظور، بی تا: ۷/۴). گذشت به عنوان یکی از راهکارهای کنترل و مدیریت خشم، موجب بازیابی کنترل بر امور زندگی است. در واقع گذشت و ایثار در روابط، موجب می‌شود تا کنترل افراد به دست خشم نیفتد. همچنین گذشت عاملی موثر در ایجاد روابط حسنه و تقویت دوستی‌ها است. پیداست در خانواده که به‌طور طبیعی روابط دوستانه وجود دارد، عمیقاً کارساز خواهد بود؛ البته خود این گذشت‌ها و بزرگواری‌ها از ایمان و تقوای اعضای خانواده سرچشمه می‌گیرد (حسن‌زاده، ۱۳۹۲: ۶۱). چه بسا آنگاه که خود انسان دچار خطا و کاستی می‌شود، از اطرافیان و خانواده انتظار گذشت دارد، در حالی که در برخورد با دیگران ذره‌ای گذشت و چشم‌پوشی از خود نشان نمی‌دهد. کسی که انتظار دارد دیگران خطاهای او را نادیده بگیرند،

خود نیز باید از بدی‌های آنان بگذرد و لغزش‌هایشان را نادیده انگارد تا از جرم و کوتاهی او درگذرند. اگر کسی بدی‌های اعضای خانواده را با بدی پاسخ گوید و انتقام‌جویی کند، با این‌گونه برخورد، کینه و دشمنی آن‌ها را برمی‌انگیزد، اما هرگاه بدی را با نیکی و نرمی پاسخ گوید، می‌تواند از این راه، طرف مقابل را شرمسار و آگاهانه همراه خود سازد و کینه و دشمنی او را به دوستی و رأفت تبدیل کند، چنان‌که خداوند در قرآن می‌فرماید:

«وَلَا تَسْتَوِی الْحَسَنَةُ وَلَا السَّیِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِی هِیَ اَحْسَنُ فَاِذَا الَّذِی بَیْنَكَ وَ بَیْنَهُ عَدَاوَةٌ کَاَنَّهُ وَلِیٌّ حَمِیْمٌ» (فصلت، ۳۴) «و نیکی با بدی یکسان نیست. [بدی را] به آنچه خوب‌تر است دفع کن. آنگاه کسی که میان تو و میان او و دشمنی است، گویی دوستی یکدل می‌گردد».

همچنین، رسول خدا(ص) فرموده است: «عفو و بخشش را شیوه خود قرار دهید؛ زیرا بخشش و گذشت جز بر عزت انسان نیفزاید؛ پس در برابر یکدیگر گذشت داشته باشید تا خدا شما را عزیز کند».

دین اسلام بر مودت و مهربانی تأکید فراوان دارد. گذشت تأثیر عمیقی در تعالی روابط بین افراد دارد، همان‌طور که آیات قرآنی نیز تأییدکننده این مفهوم است (فصلت، ۳۴) از این رو اگر در دشمنی‌ها، گذشت و بزرگواری چنین تأثیری می‌گذارد، بدیهی است در خانواده که به‌طور طبیعی روابط دوستانه وجود دارد، عمیقاً کارساز خواهد بود (حسن‌زاده، ۱۳۹۲: ۶۱).

افراد در خانواده نقش‌های متفاوتی برعهده دارند و در این میان مرد، همسر و پدر خانواده است و حق همسری و پدری دارد؛ پس باید حقوق او در جایگاهش رعایت شود و زن نیز همسر و مادر خانواده است و باید حقوق او نیز در هر دو جایگاهش محفوظ باشد؛ و انتظارات افراد از یکدیگر برحسب نقش‌های آنان تعدیل شود. با توجه به اینکه تابه‌حال پژوهشی که به‌صورت مستقل به بررسی نقش گذشت و ایثار در تحکیم بنیان خانواده از دیدگاه اسلامی پردازد صورت نگرفته است بلکه تنها اشاره‌هایی گذرا به این قضیه شده است، این پژوهش درصدد آن است تا به‌صورت مستقل به بررسی این مسئله پردازد و با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی به بررسی نقش گذشت به‌عنوان یکی از راهکارهای اساسی

اسلامی در تحکیم بنیان خانواده پردازد. به عبارت دیگر این پژوهش به بررسی نقش گذشت در خانواده بر اساس نقش محوری زن به عنوان مادر و همسر، مرد به عنوان پدر و همسر و همچنین فرزند به عنوان برادر یا خواهر و فرزند در خانواده می پردازد تا مشخص شود که در اندیشه اسلامی در حوزه گذشت و ایثار، به منظور تحکیم کانون خانواده، برای هر یک از افراد خانواده چه آموزه هایی دارد.

۲- پیشینه تحقیق

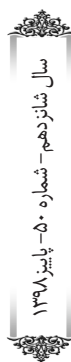
در زمینه تحکیم بنیان خانواده از دیدگاه اسلامی و سایر مکاتب الهی، پژوهش های فراوانی صورت گرفته است که به چند مورد اشاره می شود.

محدثی (۱۳۸۰) در کتاب «آشنایی با اصول و عوامل تحکیم خانواده» مجموعه اصول و عواملی که باعث تحکیم بنیان خانواده می شود را از دیدگاه اسلامی با استناد به آیات و احادیث ائمه مورد بررسی قرار داده است.

محدثی و یوسفی اصل (۱۳۸۹) نیز در مقاله ای با عنوان «راهکارهای تحکیم بنیان خانواده» ضمن بررسی جایگاه مهم خانواده و راهکارهای تحکیم آن به این نتیجه رسیدند که آگاهی از دستورات تربیتی اسلام و پایبندی به اخلاق حسنه در محیط خانواده، مهم ترین قدم در راه رسیدن به تحکیم بنیان خانواده است.

روحی (۱۳۹۰) در مقاله ای با عنوان «تحکیم خانواده و راه های تقویت آن» به بررسی عوامل ثبات و دوام خانواده یا سستی پایه های آن، راهکارهای تقویت و تحکیم بنیان خانواده بر اساس آموزه های قرآن کریم و سیره بزرگان دین پرداخته است.

ایمانی فر، فاطمی و امینی (۱۳۹۱) نیز در مقاله ای با عنوان «بخشش از دیدگاه روان شناسی و قرآن کریم» به بررسی دو دیدگاه اسلامی و روان شناسی درباره گذشت و بخشش پرداخته اند. با اینکه این مقاله به صورت زیربنایی در مورد بخشش پژوهش کرده است اما اشاره چندانی به نقش گذشت در تحکیم بنیان خانواده نداشته است بلکه دیدگاه کلی در مورد نقش گذشت و بخشش را در زندگی انسان ها و تعاملات اجتماعی و فردی سیاسی آنان، بررسی کرده است.

صالح‌زاده (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی» مجموعه عواملی را که فرهنگ اسلامی بر آن، به‌منظور تحکیم بنیان خانواده تأکید دارد، بررسی کرده است. باین‌حال وی از «گذشت» تنها به‌عنوان یکی از راهکارها یاد کرده است و دیدگاه کلی اسلام را موردبررسی قرار داده است و به بسط و گسترش این موضوع از دیدگاه اسلامی پرداخته است.

احمد بهشتی نیز در مقاله‌ای در فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان تحت عنوان: خانواده در قرآن، به دیدگاه قرآن در مورد خانواده و ارزش و اهمیتی که برای آن قائل است اشاره کرده است و در ضمن مباحث تحکیم کانون خانواده از عفو و گذشت نیز به‌عنوان یکی از راهکارها یاد کرده است.

ایزدی (۱۳۹۲) نیز در مقاله «اصول و مبانی تحکیم خانواده در آینه آیات روایات» به بررسی دیدگاه اسلامی پرداخته و بر بازگشت به فطرت و توجه به ارزش‌های انسانی و دینی تأکید کرده است و همچنین به گذشت نیز به‌عنوان یکی از راهکارهای اسلامی در تحکیم بنیان خانواده اشاره‌ای گذرا نموده است. درزمینه مقالات خارجی نیز تابه‌حال پژوهشی مدون در رابطه با تحکیم بنیان خانواده یا نقش گذشت در تحکیم آن صورت نگرفته است و اگر پژوهش‌هایی در رابطه با تحکیم اساس خانواده باشد هیچ‌گونه ارتباطی به ایدئولوژی اسلامی و دینی ندارد؟

امینی و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی نقش عفو و گذشت در تحکیم بنیان خانواده در آموزه‌های دینی» عفو را به‌عنوان یکی از باارزش‌ترین فضیلت‌های اخلاقی، همیشه مقدم بر مجازات دانسته است.

اعظم و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «کارکرد بخشش در تحکیم و آرامش خانواده از منظر قرآن کریم» بیان نموده که ایجاد خوش‌بینی، تغافل، عذرپذیری، دفع بدی با خوبی و ... که در رفتار بخشش‌مدار حضرت یعقوب (ع) و یوسف (ع) تجلی داشت، باعث استحکام بنیان خانواده و جلوگیری از فروپاشی نظام روابط خانوادگی پس از امتحان و فتنه‌ای سخت بوده است.

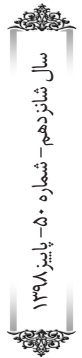
آذربایجانی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «مدیریت داخلی سیستمی خانواده بر اساس گذشت در آیات و روایات» به نقش تعیین کننده گذشت در هویت بخشی، عزت نفس، انسجام شخصیت و سازگاری اجتماعی اعضای خانواده اشاره کرده است.

۳- مبانی نظری

۳-۱- گذشت متقابل زوجین و تحکیم بنیان خانواده

با توجه به این نکته که انسان‌ها دارای روحیه و رفتارهای متفاوتی هستند طبیعتاً در تعامل با یکدیگر نیز اختلاف نظر خواهند داشت. با در نظر گرفتن این نکته و اینکه زن و مرد افزون بر تفاوت‌های جسمی و فیزیولوژی دارای تفاوت‌های روحی و عاطفی هستند، طبیعتاً در زندگی مشترک به اختلافاتی برخورد می‌کنند؛ از این رو همسر عاقل «کسی است که گذشت و بردباری دارد و با بهانه‌های کوچک و جزئی، زندگی را متلاشی نمی‌سازد» (امینی، ۱۳۸۷: ۱۰۲). از دیدگاه قرآن کریم عفو و گذشت زن و مرد زمانی موجب از بین رفتن اختلافات و آکنده شدن فضای خانواده از مهر و محبت می‌شود که ناشی از دو راهبرد مودت و رحمت باشد. «وَمِنْ آيَاتِهِ اَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا لَتَسْكُنُوا اِيَّهَا وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً اِنَّ فِي ذٰلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُوْنَ» (روم، ۲۱) «[و از نشانه‌های او این‌که از [نوع] خودتان همسرانی برای شما آفرید تا بدان‌ها آرام گیرید و میانتان دوستی و رحمت نهاد. آری در این [نعمت] برای مردمی که می‌اندیشند قطعاً نشانه‌هایی است]».

مودت مدنظر قرآن که موجب تحکیم خانواده می‌شود با محبت و احساس عاطفی، اندکی تفاوت دارد. بدین معنی که مودت شامل احساس محبت‌آمیزی است که جنبه بروز و فرصت عملی نشان دادن عشق و علاقه به همسر را فراهم می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۵۰) و از خودگذشتگی و عفو در رحمت نسبت به مودت از جنبه تکاملی و درجه وجودی بیشتری برخوردار است. به نظر می‌رسد زمانی که زوجین به هم علاقه بیشتری دارند و درگیر تبادل روابط عاشقانه بسیاری قوی و محکمی هستند اختلاف کمتری پیش می‌آید زیرا بنا بر روایت پیامبر اسلام (ص) این مودت مانند حبل متینی است که رشته‌های آن به صورت محکم درهم پیچیده و تنیده شده‌اند. طبیعتاً در این

دوران «گذشت» جزء اصلی این علاقه و محبت عملی است.

امارحمتی که مدنظر قرآن است محل تجلی گذشت و ایثار و از خودگذشتگی است. در اصطلاح، رحمت فراتر از دوستی است و فداکاری و از خودگذشتگی از لوازم آن است. با این دیدگاه «مودت» سرچشمه محبت و «رحمت» کمال مودت است. به عبارت دیگر مودت دوسویه است اما رحمت، یک‌جانبه و ایثارگرایانه است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷: ۳۹۳).

البته باید به این نکته نیز توجه داشت که گذشت تنها در قبال خطاها و اشتباهات معنا نمی‌یابد و گاهی می‌توان با گذشت از خواسته‌های مالی و یا مطالبه‌ای بزرگ که در توان همسر نیست، آن را به اثبات رساند و فرصت داد تا در وضعیتی بهتر، این خواسته تحقق پیدا کند.

نکته دیگر اینکه بنا بر آیه یادشده، درک و رسیدن به مودت و رحمت (به‌عنوان اصلی‌ترین مصادیق گذشت) در زندگی زوجین از طریق ایمان زوجین و تفکر و اندیشه کردن در باب آیات الهی به دست می‌آید و گذشت زوجین همراه با عشق و دوست داشتن و مودت و رحمت است؛ بنابراین مرد و زن اگر دوستانه و از روی معرفت، راه عفو و گذشت را در پیش گیرند و برای این حقیقت ملکوتی، مدتی کوتاه تمرین کنند، پس از اندک زمانی به این صفت ملکوتی آراسته می‌شوند (روحی، ۱۳۹۲: ۷۴).

۳-۲- گذشت و نقش مرد به‌عنوان همسر

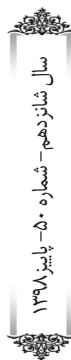
با در نظر گرفتن این نکته که مهم‌ترین دستاورد گذشت در زندگی، افزایش محبت و مهر در میان زوجین، صمیمیت و صداقت است و نظر به اینکه منش و رفتارهای مرد به‌عنوان محکم‌ترین عنصر بنیان خانواده، بذری است که در دل خانواده کاشته می‌شود و به تدریج در اعمال و رفتار دیگر اعضای خانواده از جمله همسر و فرزندان تأثیر مستقیم می‌گذارد، لازم است مرد بینشی صحیح در زمینه رفتارهایش داشته باشد و همه رفتارهای او حکیمانه و همراه با عفو و گذشت باشد. گذشت در کنار قدرت که از ویژگی‌های ذاتی مردان است موجب می‌شود تا وی در مسیر ارزش‌های والا گام بردارد.

در مثالی می‌توان گفت که مرد مانند کوهسار و زن به‌منزله چشمه و فرزندان به‌منزله گل و

گیاه هستند. چشمه باید باران کوهسار را دریافت و جذب کند تا بتواند آن را به صورت آب صاف و زلال بیرون دهد و گل و گیاه و سبزه‌ها را شاداب و خرم نماید. پس همان‌طوری که رکن حیات دشت و صحرا، باران و به‌ویژه باران کوهستانی است، رکن حیات خانوادگی عطوفت زوجین و گذشت است که هم زندگی خود آنان و هم زندگی فرزندان را صفا و جلا و خرمی می‌دهد (محدثی، ۱۳۸۹: ۲۷۱).

لازمه فراهم‌سازی راه اوج و کمال برای خانواده، مزین شدن مرد به صفت متعالی گذشت و ایثار در قبال همسر و فرزند است زیرا «در اثر لجاجت‌ها، خودخواهی‌ها، نبودن روحیه گذشت و ایثار و همچنین نادیده نگرفتن خطاهای کوچک و ضعف‌های ناچیز، مسائلی بروز می‌کند و رفته‌رفته بزرگ می‌شود و مشکلات، عرصه را بر زندگی تنگ می‌سازد» (همان: ۹).

بهترین نوع احسان مرد به همسر این است که اگر زن مرتکب خطا و لغزشی شد، مرد با گذشت و بزرگواری درصدد اصلاح او برآید امام صادق (ع) در همین زمینه ضمن یادآوری مسئولیت مرد در قبال همسر می‌فرماید: «وَإِنْ جَهَلْتَ غَفَرْ لَهَا» «اگر زن دچار جهل و خطا شد بر مرد است که با گذشت با او برخورد کند» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۶۹/۸) از دیدگاه اسلامی گذشت از خطای دیگران به‌ویژه همسر نه تنها نقصان به حساب نمی‌آید بلکه عین درایت و پختگی مرد است. امام علی (ع) در همین زمینه می‌فرماید: «لَا عَقْلَ كَاتِلِ الْجَاهِلِ، لَا حِلْمَ كَاتِلِ الْغَافِلِ» «هیچ عقلی مانند خود را به نادانی زدن نیست، هیچ حلمی مثل خود را به غفلت زدن نیست» (ابن شریقه، ۱۳۷۶: ۵۳۱)؛ بنابراین مشاهده می‌کنیم که اصل گذشت و بخشش نه تنها با عقاید و ارزش‌های شخص متضاد نیست بلکه گذشتی که در مسیر تعالی خانواده و خود شخص باشد گذشتی است که از روی تعقل و بزرگی است. البته هر نوع خطایی از دیدگاه اسلامی شامل بخشش و گذشت نیست بلکه لغزش‌ها و خطاهایی که اصل و ریشه خانواده را هدف قرار نداده و از روی بی‌اطلاعی باشد؛ برای نمونه ازدواج یک مرد با زنی که معتقد به دین نیست کار اشتباهی است چون گذشت و تجاهل در این زمینه از روی تعقل و حلم نیست؛ و بدون شک به مشکل بر خواهند خورد.

از دیدگاه قرآن، گذشت و تجاهل و تغافل ثمره کظم غیظ، و دوری از خشم و غضب و عصبانیت است. (آل عمران، ۱۳۴) زیرا همان گونه که بیان شد خشم و غضب و مجادله های طولانی و بیجا، یک ویژگی غیرانسانی است که موجب از هم پاشیدن شیرازه زندگی، طلاق و جدائی، و غرق شدن در منجلاب بسیاری از معاصی و گناهان است که قرآن کریم به شدت از آن نهی نموده و مؤمنان را فراخوانده است تا خود و خانواده شان را از آن دور نگه دارند (تحریم، ۶). بنابراین ارزش گذاری خانواده، بر پایه مودت و رحمت که از مصادیق بارز گذشت هستند، از دیدگاه اسلامی افزون بر تعالی خانواده موجب تعالی خود شخص نیز می شود که نقش مرد به عنوان ستون خانواده، در ارتباط با همسر، تأثیر مستقیمی در کردار و رفتار فرزندان نیز دارد.

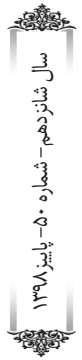
۳-۳- گذشت و نقش مرد به عنوان پدر

از خودگذشتگی و بردباری پدر یک خانواده در ارتباط با دیگر اعضای خانواده بسیار حائز اهمیت است و آراستگی پدر به این ویژگی، نقش مهمی در تحکیم کانون خانواده ایفا می کند به ویژه فرزندان که معمولاً از رفتار والدین خود تقلید می کنند و بسیاری از رذایل و فضایل اخلاقی را از آنان می آموزند. به عبارت دیگر نخستین کسانی که کودک از آنان درس می آموزد و بسیاری از رفتارهای وی متناسب با آنان شکل می گیرد، والدین هستند. از این رو پدر و مادر اولین عامل رشد فردی و شخصیت کودک به شمار می آیند و مهم ترین و سنگین ترین رسالت والدین تربیت درست فرزند و تأمین نیازهای روحی، عاطفی، اخلاقی و اجتماعی وی است که هر کدام به تناسب نقش پدر یا مادر وظایفی برعهده دارند. «پدر در خانواده از نظر کودک مظهر اقتدار، دانایی، قانون و حمایت است و نقش الگو برای کودک دارد به طوری که بسیاری از رفتارهای پدر، مستقیم و غیرمستقیم در وجود کودک منعکس می شوند» (وزیری، ۱۳۸۱: ۵۶۷). بر این اساس، آراستگی به صفت گذشت می تواند تأثیر مهمی در روحیه فرزندان داشته باشد و چگونگی مشارکت و هماهنگی پدر با مادر، در امر تربیت کودک تأثیر مستقیم دارد و در واقع پدر، مکمل نقش تربیتی مادر است.

در روایات اسلامی، اولین قدم در تجلی و عفو و گذشت پدر نسبت به فرزند در رفتارها

و کردارهای او با همسر (مادر فرزند) تجلی پیدا می‌کند بدین معنی که وقتی پدر در روابط خانوادگی با اعضای خانواده به‌ویژه همسرش با گذشت و عطفوت برخورد کند این رفتار او برای فرزندش به‌عنوان یک الگو ثبت می‌شود و چه‌بسا این رفتار پدر در تشکیل و تأمین امنیت اخلاقی و عاطفی فرزندان تأثیر بسزایی داشته باشد. پیامبر (ص) در زمینه رفتار مناسب پدر با همسر و رابطه آن با فرزندان فرموده‌اند: «از حقوق فرزند بر پدر خود آن است که مادر وی را احترام و اکرام نماید» (کلینی، ۱۳۶۵: ۴۹). از آنجایی که در دیدگاه فرزند، مادر مظهر عطفوت و مهربانی، و پدر مظهر اقتدار و حمایت است، هنگام مشاهده عطفوت و مهربانی و گذشت پدر، یک الگوی مرکب از قدرت و گذشت در ذهنش پدید می‌آید که در آینده می‌تواند تأثیر مثبت و مهمی در شخصیت فرزند داشته باشد زیرا «چنین محیط‌های گرمی، بهشتی دنیوی برای فرزندان نیز خواهد بود و طعم شیرین زندگی را به آنان خواهد چشانند» (محدثی، ۱۳۸۰: ۱۲) و این امر به نوبه خود در تحکیم بنیان خانواده نیز حائز اهمیت است. اصل تغافل و گذشت نیز از مصادیق رفتار کریمانه با فرزند است. از دیدگاه اسلامی و روایات ائمه، گاهی پدر باید خود را به غفلت بزند و با گذشت و بخشش وانمود کند که خدعه و فریب خورده است چنانچه علی (ع) می‌فرماید: «الکریم یتغافل و ینخدع» «کریم کسی است که خود را به غفلت می‌زند و ظاهراً فریب می‌خورد» (محمّدی ری‌شهری، ۱۳۸۴). با عنایت به این مسئله که بهترین و زیباترین ویژگی مرد در رابطه با خانواده و فرزندان، گذشت و تغافل است، می‌توان به اهمیت گذشت پدر و نقش آن در تحکیم بنیان خانواده پی برد. البته این مطلب از این بیانات امام علی نیز فهمیده می‌شود: «لا عَقْلَ كَالْتَّجَاهِلِ، لا حِلْمَ كَالْتَّغَافِلِ» (ابن شرقیه، ۱۳۷۶: ۵۳۱) و نیز: «جَمَالُ الرَّجُلِ حِلْمُهُ» «جمال مرد حلم و بردباری اوست» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۲۸۵).

در بیان اهمیت گذشت و تغافل همین بس که آن حضرت از گذشت به‌عنوان شریف‌ترین اخلاق کریم یاد کرده است: «أشرف أخلاق الكرم كثره تغافله عما يعلم» «شریف‌ترین اخلاق انسان کریم کثرت و زیادی تغافل او از چیزی است که می‌داند» (انصاریان، ۱۳۸۰: ۲۴۷) تأکید

بر کثرت تغافل و گذشت، نشان‌دهنده اهمیت آن در دیدگاه اسلامی است چون ممکن است والدین چند مورد از تخلفات فرزندشان را مشاهده کنند و خود را به غفلت بزنند اما با تکرار آن از کوره در روند و عصبانی شوند و موارد قبلی را هم بازگو کنند.

البته تغافل در مواردی است که فرزند متوجه نشود که والدین خطایش را فهمیده‌اند و اگر متوجه شود، بی تفاوتی پدر و مادر در مقابل اشتباه فرزندشان تلقی می‌شود و گناهش عادی جلوه می‌کند. به‌طور مثال فرزند در مقابل پدرش به مادرش توهین می‌کند و این پدر سکوت کرده و عکس‌العملی نشان نمی‌دهد؛ این سکوت نه تنها گذشت و تغافل نیست بلکه باعث جری شدن فرزند در این عمل قبیح و زشت می‌شود. باید به این نکته توجه کرد که امروزه نیمی از نوجوانان و جوانان فراری و سرکش بار آیند. البته ایثار و گذشت به این معنی نیست که به آنان آزادی مطلق داد و هیچ‌گونه نظارت و ارشاد و هدایتی در کار نباشد، زیرا این امر آنان را جسورتر و بی‌اعتنا تر نسبت به مسائل بار می‌آورد، پس باید راهی میانه همراه با ایثار و گذشت برگزیده شود.

۳-۴- گذشت و نقش زن به‌عنوان همسر و مادر

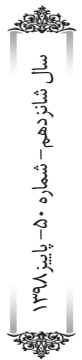
خانواده‌ای که در آن تمامی اعضای خانواده نقش خود را به‌خوبی ایفا می‌کنند و به صبر و بردباری و گذشت آراسته‌اند، در راه رسیدن به کمال و تعالی پیشتاز است. در این میان نقش زن به‌عنوان همسر و مادر و به‌عنوان مظهر عطوفت، مهربانی، پاکی و ... می‌تواند در تحکیم بنیان خانواده نقش بسیار مهمی داشته باشد. به‌طور طبیعی زنان به‌دلیل روحیه لطیفی که دارند، بیشتر به روحیه گذشت آراسته هستند زیرا «مرد او را کانون مهر و عطوفت می‌داند و به همین دلیل، تمام رازهای مگوی خویش را با او در میان می‌گذارد. او آینه خودش را که گاه در بیرون از خانه و در برخورد با تلخی‌ها و درشتی‌ها تیره می‌شود با روح لطیف همسرش صیقل می‌دهد» (روحی، ۱۳۹۲: ۷۰)؛ و این امر به نوبه خود می‌تواند تأثیر بسزایی در تحکیم خانواده داشته باشد. همچنین زن هنگامی که نقش تربیتی را برعهده می‌گیرد، نقش او باید با نقش سرپرستی پدر هماهنگ باشد. اگر زن بخواهد مادری خود را درست انجام بدهد، باید همسری مقدم

بر مادری باشد گذشت زن به‌عنوان همسر شامل مواردی از قبیل گذشت و چشم‌پوشی از خواسته‌های دشوار، سازگاری اقتصادی و تمکین از همسر است.

یکی از موضوع‌های مهمی که از ابتدای زندگی مشترک، بنیان خانواده را تهدید می‌کند نبود گذشت در مسائل اقتصادی و حاکمیت روح تجمل‌گرایی و رقابت مادی است. شایسته است زنان خانه‌دار در مدیریت امور خانه از خرج‌های غیرلازم و تشریفاتی بپرهیزند و با گذشت و مهربانی، امور خانه را بر محور قناعت بچرخانند. آنان در صورت مزین شدن به گذشت اقتصادی، احساس رضایت و بی‌نیازی خواهند کرد و محیطی سرشار از صفا و صمیمیت را ایجاد می‌کنند که خود و همسرشان از آن لذت می‌برند. پیامبر اسلام در این زمینه فرموده است: «هر زنی که با شوهرش سازگار نباشد و او را به چیزهایی وادار کند که بیش از توانایی اوست، اعمالش به درگاه خدا پذیرفته نمی‌شود و در قیامت به غضب پروردگار جهان گرفتار می‌آید» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۲۴۴/۱۰۳). امروزه جامعه ما بیش‌ازپیش به این نوع گذشت و سازگاری نیازمند است زیرا افراد طبقه کمتر برخوردار با مشاهده و لخرجی‌های ثروتمندان، خود را در دام مصرف غیرمنطقی گرفتار می‌کنند و مصرف را نوعی منزلت اجتماعی می‌پندارند. چشم‌وهم‌چشمی سبب می‌شود فرد در رقابت با افراد فامیل، همسایه یا دوست، به‌طورمثال لباسی بخرد که نیاز واقعی به آن ندارد یا مراسم ازدواج و مهمانی خود را طبق عادت طبقه ثروتمند برگزار کند.

مردان گاه به‌واسطه سختی‌هایی که در بیرون از خانه متحمل می‌شوند و همچنین در برخورد با تلخی‌ها و درشتی‌ها، خسته و کم‌حوصله می‌شوند. در این مورد شایسته است همسر با گذشت و مهربانی، سعی در ایجاد آرامش و دفع و اصلاح خستگی و کم‌حوصلگی شوهر نماید. این عفو و گذشت به‌اندازه‌ای مهم است که قرآن کریم، اجر عفوکننده را بر خدا می‌داند: «... مَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ...» «... کسی که گذشت و اصلاح نماید، اجرش بر خداست...» (شوری، ۴۰).

در دیدگاه اسلامی عفو و بخشش و گذشت زن در مورد شوهر، افزون بر اینکه موجب تحکیم بنیان خانواده می‌شود، پاداش اخروی نیز به‌همراه دارد. در برخی روایات آمده است

که عذاب قبر از سه دسته از زنان برداشته شده است و آنان با حضرت فاطمه (س) محشور می‌شوند؛ یک دسته از آنان کسانی هستند که در برابر بد اخلاقی شوهرانشان از خود صبر و گذشت نشان می‌دهند. در پایان این حدیث آمده است: «يُعْطَى اللَّهُ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ ثَوَابَ أَلْفِ شَهِيدٍ وَ يَكْتَبُ لِكُلِّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ عِبَادَةَ سَنَةٍ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۲۸۵) «خداوند به هر یک از این سه گروه از زنان به خاطر گذشت و بردباری ثواب هزار شهید را می‌دهد، و برای هر یک از آنان ثواب یک سال عبادت در نامه عملشان نوشته می‌شود».

نقش مادری نیز برای زن مسئولیت‌های زیادی به همراه دارد. به دلیل اینکه مادر از نگاه فرزند مظهر مهربانی و عطوفت است، پس دل‌بستگی بیشتری به وی دارد و همواره او را به عنوان الگوی تربیتی خویش برمی‌گزیند. پس مادر هنگام تربیت فرزند باید با گذشت و مهربانی بیشتری رفتار کند و به این نکته توجه داشته باشد که فرزندان نشان نباید عین خواسته آنان عمل و رفتار کنند زیرا از دیدگاه اسلامی تفاوت بین دو نسل (فرزندان و والدین) مورد توجه بزرگان دین بوده و همواره بر این نکته تأکید شده است که هنگام تربیت فرزند به این تفاوت دقت شود و با گذشت و مهربانی با آنان رفتار شود. حضرت علی در این مورد فرموده‌اند: «لَا تَقْسِرُوا أَوْلَادَكُمْ عَلَى آدَابِكُمْ، فَإِنَّهُمْ مَخْلُوقُونَ لِزَمَانٍ غَيْرِ زَمَانِكُمْ» «آداب و رسوم خود را به فرزندانان تحمیل نکنید، زیرا آنان برای زمانی غیر از زمان شما آفریده شده‌اند» (ابن ابی الحدید، بی تا: ۱۰۲). این رفتار در واقع نوعی شخصیت قائل شدن برای فرزندان است با استفاده از این نوع رفتار که آمیخته با گذشت است، هم «ارزش کار مثبت فرزندان در نظر گرفته می‌شود و بهتر جذب می‌شوند و هم خالصانه‌تر تلاش و تحرک خود را در خدمت اهداف و ایده‌های متعالی و تحکیم خانواده قرار می‌دهند» (محدثی، ۱۳۸۰: ۴۷)

تجلی دیگر گذشت مادران در ارتباط با فرزندان را می‌توان در نوع رفتار محبت‌آمیز و پر از بخشش و گذشت آنان با پدران یافت زیرا بهترین نوع دعوت به خیر و نیکی در تعالیم اسلامی «دعوت عملی» است. نقش دعوت عملی در سازندگی فرد و جامعه، بسیار مهم و مؤثر است، تا آنجا که امام صادق (ع) می‌فرماید: «كُونُوا دَعَاةَ النَّاسِ بَغَيْرِ أُلْسِنَتِكُمْ» «با غیر زبان‌هایتان

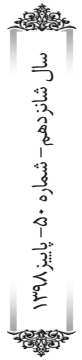
مردم را دعوت کنید» (کلینی، ۱۳۶۵: ۷۸) و هنگامی که مادران عملاً در رفتارشان گذشت را به فرزندان می‌آموزند به آنان کمک می‌کنند تا به بلوغ شخصیتی برسند و این رفتارها را در زندگی شخصی و اجتماعی آینده خودشان به کار گیرند.

۳-۵- گذشت و نقش فرزندان به‌عنوان خواهر برادر و فرزند

با اینکه در اندیشه‌ها و ایدئولوژی اسلامی تأکید فراوانی بر گذشت و تأثیر آن در تحکیم کانون خانواده بیان شده است و بیشترین تجلی و بار گذشت در خانواده بر عهده پدر و مادر به‌عنوان والدین و همسر است، اما صبر و گذشت فرزندان نیز در این میان مهم است. اندیشه اسلامی نه تنها از این قضیه غافل نشده است بلکه در این باره سفارش‌های کاربردی و سازنده‌ای در کلام بزرگان دین بیان شده است.

رابطه میان فرزندان یک خانواده، رابطه‌ای حساس است. عاطفه‌ای که میان والدین و فرزندان وجود دارد، در رابطه خواهری و برادری ظریف‌تر می‌شود. از سوی دیگر، خواهران و برادران به‌اندازه‌ای که پدر و مادر با فرزندان مدارا می‌کنند، با یکدیگر مدارا نمی‌کنند؛ به همین دلیل، اصطکاک و برخورد سلیقه‌ها و اراده‌ها میان آنان بیشتر است؛ و همین مطلب بر ضرورت آراستگی به صفت گذشت و ایثار می‌افزاید؛ بنابراین فرزندان باید به اهمیت جایگاه برادر بزرگ‌تر یا خواهر بزرگ‌تر خود در خانواده واقف شوند و در رفتار با آنان همانند پدر و مادر خویش رفتار کنند. پیامبر اسلام در نهج‌الفصاحه می‌فرماید: «حق کبیر الإخوة علی صغیرهم کحق الوالد علی ولده» «حق برادر بزرگ بر برادرهای کوچک مانند حق پدر بر فرزند است» (پاینده، بی‌تا: ۲۸).

والدین باید در تربیت فرزندان به آنان احترام بگذارند و نحوه ورود به حریم خصوصی خواهر و برادر و والدین را به آن‌ها بیاموزند. این حریم خصوصی به‌ویژه در نوجوانی و دوران بلوغ، اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. آنان باید یاد بگیرند گاهی اجازه دخالت و کنجکاو‌ی در برخی مسائل یکدیگر را ندارند و در صورت بروز هرگونه مشکل با گذشت و به کمک والدین، این مشکل را حل کنند تا خانواده‌ای قوی و مستحکم داشته باشند. حق برادران و خواهران نسبت به یکدیگر در قرآن کریم بارها سفارش شده و از قطع رحم اکیداً نهی شده است:

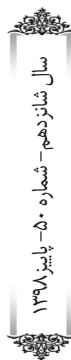
«... وَ يَطَّعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوَصَّلَ وَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ» (بقره، ۲۷). برادر و خواهر بعد از پدر و مادر و فرزند، نزدیک‌ترین خویشاوندان هستند. وظیفه برادران و خواهران است که اتصال نسبی خود را ترک نکنند و به تعاون پردازند تا آنجا که ممکن است با گذشت و مهربانی به همدیگر یاری دهند و در روز نیازمندی از همدیگر دست‌گیری کنند. بزرگ‌ترها نسبت به کوچک‌ترها مهربان و دل‌سوز باشند، کوچک‌ترها نیز احترام بزرگ‌ترها را حفظ نمایند.

حق والدین بر اولاد این است که انسان پدر و مادر را از خود آزرده خاطر نکند، و در روز پیری و ناتوانی، با توانایی خود از ایشان دست‌گیری نماید. در دیدگاه اسلامی پس از توحید خدای متعال - که نخستین وظیفه انسان است - دومین وظیفه شخص، نیکی به پدر و مادر است: «وَ قَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا...»؛ «خدای تو فرمان داده است که خدایی را جز او نپرستید و بر والدین نیکویی کنید...» (اسراء، ۲۳). به موجب تکلیفی که در اسلام مقرر شده است فرزندان حق ندارند به هیچ‌وجه پدر و مادر خود را خوار بشمارند یا کاری انجام دهند که موجب رنجش ایشان شود؛ و پیوسته باید احترام پدر و مادر را حفظ نمایند و نسبت به آنان فروتنی کنند و از احسان و نیکویی، به‌ویژه در هنگام نیازمندی ایشان، مضایقه نکنند. باین‌حال باید دانست که جلب رضایت ایشان تا زمانی تکلیف است که در راستای جلب رضای خدای سبحان باشد یعنی جلب رضایت آنان در معاصی فرض نیست.

والدین باید از خطاهای فرزندان بگذرند تا آنان گذشت از خطاهای همدیگر را بیاموزند. گذشت و بخشش آموختنی است و والدین باید با گذشت، نشان دهند که همواره آماده بخشش هستند. امیرالمؤمنین (ع) نیز وظایفی برای فرزند برشمرده و توصیه فرموده است که فرزند، باید پدر و مادرش را در هر چیز مگر در نافرمانی از خداوند سبحان اطاعت و پیروی کند: «فَحَقُّ الْوَالِدِ عَلَى الْوَلَدِ أَنْ يُطِيعَهُ فِي كُلِّ شَيْءٍ إِلَّا فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ» «حق پدر و مادر بر فرزند این است که والدین را جز در معصیت الهی اطاعت کند» (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۹۶).

۴- بحث و نتیجه‌گیری

اسلام افزون بر تأکید بر نقش مهم خانواده در تربیت نسلی متعالی و آراسته، برای تحکیم این بنیان نیز برنامه‌ها و راهبردهایی در قالب آیات، روایات و احادیث بیان نموده است؛ و در این زمینه بر هماهنگی اعضای خانواده در آراستگی به صفات اخلاقی از جمله گذشت، تدابیری دارد که متناسب با نقش افراد در خانواده متفاوت است. نگاه اسلام به گذشت در بین اعضای خانواده یک نگاه ماورایی و آسمانی است بدین معنی که اگر تک تک اعضای خانواده در روابط خود با دیگران به صفت گذشت و ایثار آراسته باشند، افزون بر داشتن آرامش روحی و روانی، از نعمت خانواده‌ای سالم که دارای بنیان محکمی است نیز برخوردار خواهند شد. همچنین دیدگاه اسلامی از دریافت پاداش الهی و اخروی در کنار دیگر آثار گذشت و ایثار در خانواده یاد کرده است و از فرجام ناخوشایند دوری از گذشت و عطفوت که غرق شدن در ورطهٔ هلاکت و نابودی دنیایی و روحی روانی و اخروی است بر حذر داشته است. بدیهی است گذشت و خطاپوشی، از ویژگی‌های نیکویی است که باید مرد و زن بر اساس آن رفتار کنند، همچنان که این خصلت در سیره معصومان (علیهم‌السلام)، جلوهٔ تام دارد. آنان بسیار باگذشت و خطاپوش بودند. برای نمونه، گذشت امام حسن مجتبی (ع) از مرد شامی و اکرام و اطعام او را می‌توان نام برد. همچنین چشم‌پوشی حضرت یوسف (ع) از گناه برادرانش و زلیخا، سرمشقی است برای روندگان راه اولیای خدا. یوسف نبی از ستم بزرگی که برادرانش در حق او کردند، در اوج عزت و قدرت، با بزرگواری و جوانمردی گذشت کرد و به آنان فرمود: «شما مرا عزیز مصر کردید». از جرم زلیخا نیز گذشت و سال‌های سخت زندان را به هیچ‌انگاشت. نکتهٔ دیگر اینکه گذشت و عفو که اسلام از آن یاد می‌کند باید همراه با آگاه‌سازی فرد خاطی و اصلاح همراه باشد زیرا در غیر این صورت این گذشت نه تنها تغافل مصلحتی به‌شمار نمی‌آید بلکه یک نوع جهالت و تشویق ضمنی به جسارت می‌گردد. دیگر اینکه گذشت زمانی کارایی قوی‌تری دارد که افراد خانواده، به وظایف و حقوق یکدیگر آگاه باشند و در این صورت است که انجام وظایف خانواده در قبال یکدیگر، به معنای واقعی محقق می‌شود.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- ابن ابی الحدید، فخرالدین (بی تا). شرح نهج البلاغه. ج ۲۰، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- ابن الشریقه (۱۳۷۶). عیون الحکم و المواعظ. تحقیق حسین حسینی بیرجنلی. جلد ۱، قم: دارالحديث للطباعة و النشر.
- ابن منظور، جمال الدین (بی تا). لسان العرب. جلد ۴، بیروت: دار صادر.
- امینی، ابراهیم (۱۳۸۷). انتخاب همسر. تهران: امیرکبیر، چاپ هشتم.
- امینی، فاطمه و اکبر خاکی و فاطمه بیگی (۱۳۹۵). «بررسی نقش عفو و گذشت در تحکیم بنیان خانواده در آموزه های دینی». کنفرانس بین المللی نوآوری و تحقیق در علوم انسانی در مدیریت و معارف اسلامی.
- انصاریان، حسین (۱۳۸۰). نظام خانواده در اسلام. قم: ام آبیها، چاپ هفدهم.
- ایزدی، محمدعلی (۱۳۹۲). «اصول و مبانی تحکیم بنیان خانواده در آینه آیات و روایات». پژوهش های علوم انسانی، سال ۱۴، شماره ۳۴، صص ۱۵-۳۵.
- ایمانی فر، حمیدرضا (۱۳۹۱). «بخشش از دیدگاه روانشناسی و قرآن کریم». فصلنامه انسان پژوهی دینی، سال ۹، شماره ۲۷، صص ۱۴۹-۱۷۵.
- آذربایجانی، مسعود و عباس پسندیده و مسعود جان بزرگی (۱۳۹۶). «مدیریت داخلی سیستمی خانواده بر اساس گذشت در آیات و روایات و مداخله کوتاه مدت»، فصلنامه اخلاق و حیانی، سال ششم شماره اول.
- پاینده، ابوالقاسم (بی تا). نهج الفصاحه، قم: انتشارات دفتر آیت الله تبریزی.
- پرچم، اعظم و سیده فاطمه فتاحی (۱۳۹۵). «کارکرد بخشش در تحکیم آرامش خانواده از منظر قرآن کریم». فصلنامه بصیرت و تربیت اسلامی، سال سیزدهم، شماره ۳۷.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶). تصنیف غرر الحکم و درر الکلم. مصحح و

محقق: مصطفی درایتی، قم: دفتر تبلیغات.

- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). *وسایل الشیعه*. ۲۹ جلدی، قم: مؤسسه آل‌البیت.
- حسن‌زاده، صالح (۱۳۹۲). «عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی». *پژوهشنامه معارف قرآنی*، سال چهارم، شماره ۱۵، صص ۴۵-۶۸.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳). *لغتنامه دهخدا*. تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- روحی، زهرا (۱۳۹۰). «تحکیم خانواده و راه‌های تقویت آن». *مجله طهورا*، سال چهارم، شماره ۱۱، صص ۱۰۹-۱۲۹.
- روحی، زهرا (۱۳۹۲). «تحکیم خانواده و راهکارهای تقویت آن». *ماهنامه رادیو*، شماره ۷۵.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). *تفسیر المیزان*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- کلینی رازی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵). *الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار*. ۱۱۱ جلدی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محدثی، جواد (۱۳۸۰). *آشنایی با اصول و عوامل تحکیم خانواده*. قم: بقیه‌الله.
- محدثی، حمیده (۱۳۸۹). «راهکارهای تحکیم بنیان خانواده». *مجله دانشکده پرستاری و مامایی ارومیه*، دوره ۸، شماره ۴، صص ۲۷۰-۲۷۵.
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۴). *میزان‌الحکمه*. تحقیق حمیدرضا شیخی. قم: دارالحدیث، چاپ پنجم.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۷). *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- وزیری، مجید (۱۳۸۱). «نگاهی به وظایف تربیتی پدر در برابر کودک از دیدگاه اسلام». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، صص ۵۶۵-۵۸۴.

